

הן נשים והן מגדר

שרון גבע

מרגלית שילה וגדעון כ"ץ (עורכים), **מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה**, עיונים בתקומת ישראל: סדרת נושא, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, 2011, 835 עמודים.

חשיבותו של הקובץ **מגדר בישראל** היא קודם כול בעצם קיומו. כינוס מחקרים בנושאים מגוונים תחת הכותרת מחקר מגדרי חיוני וחשוב לסטודנטיות ולסטודנטים באשר הם, במיוחד בתכניות ללימודי נשים ומגדר. כמאמר העורכים בפרק המבוא, זוהי אסופה ש'צמחה בפרס המחקר המגדרי הפורח' בעשרים השנה האחרונות באקדמיה, המשך לקובץ **העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר**¹, שראה אור בדיוק עשור לפניו.² כלשון רטוריקה זו, אחרי למעלה מעשרים שנה ברור (כמעט) לכול שפריחה זו אינה עונתית, והיא משפיעה על שדות המחקר השונים.

זו אינה הפעם הראשונה שאסופות מאמרים בנושא נשים ומגדר בארץ מתכתבות אלו עם אלו; כך הספר **מין מגדר פוליטיקה**³, שהופיע כמעט עשרים שנה אחרי שפורסם **נשים במלכוד**, אשר ראה אור עוד ב-1982.⁴ הקשר להעבריות החדשות, שעם עורכותיו נמנתה מרגלית שילה, שערכה גם את **מגדר בישראל** יחד עם גדעון כ"ץ, נזכר במבוא לקובץ, בתשובה על שאלה שהעלה יוסי בן-ארצי בקובץ הראשון לגבי השינוי שחולל ההיבט המגדרי בהבנת ההיסטוריה של החברה בישראל. בן-ארצי התמקד בעלייה ובהתיישבות, אך מסקנתו

- 1 מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן-רוקם (עורכות), **העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר**, ירושלים 2001 (להלן: שילה, קרק וחזן-רוקם [עורכות], **העבריות החדשות**).
- 2 מרגלית שילה וגדעון כ"ץ, 'מבוא', **מגדר בישראל**, עמ' 1 (להלן: שילה וכ"ץ, 'מבוא').
- 3 דפנה יזרעאלי ואחרות (עורכות), **מין מגדר פוליטיקה**, תל-אביב 1999 (להלן: יזרעאלי ואחרות [עורכות], **מין מגדר פוליטיקה**).
- 4 שם, עמ' 9; דפנה יזרעאלי ואחרות (עורכות), **נשים במלכוד: על מצב האשה בישראל**, תל-אביב 1982.

הייתה כללית: התבוננות בנשים כמחוללות השינויים או כמי ש'עושות את ההיסטוריה' היא שתחולל את השינוי בהבנת ההיסטוריה ומתוך כך בכתיבתה.⁵ אופן התבוננות כזה יחלץ את שילוב המגדר בחקר ההיסטוריה מהשלב הראשון שלו, שהוא חשיפת סיפורי הנשים, כפי שהסבירה דבורה ברנשטיין בהעבריות החדשות במאמר הקודם לזה של בן-ארצי.⁶ השלב השני הוא הטמעה של סיפורי הנשים בסיפור הכללי, ה־History בכללו, תוך התייחסות לסיפורים של נשים ועל נשים כחלק מן ההיסטוריה הכוללת של היישוב והמדינה. בילי מלמן כבר ניסחה זאת במאמרה החשוב 'מן השוליים אל ההיסטוריה של היישוב: מגדר וארצישראליות', שפורסם בכתב העת ציון כשנה לפני העבריות החדשות,⁷ ובוודאי ג'ואן סקוט ב־1986,⁸ שאליה לבטח מפנים עורכי מגדר בישראל בהצהירם כי התרחבות המחקר המגדרי 'מאפשרת לחשוף את הקול הנשי, את ההוויה הנשית ואת הסיפור הנשי שהתרחשו ב־130 השנים האחרונות, מאז ראשית צמיחתו של הבית הלאומי היהודי'. ניתוח היסטורי מהיבט מגדרי אינו רק מרחיב את 'שדה הראייה של המרחב ההיסטורי והחברתי', אלא משמש 'כלי קטגורי אנליטי לניתוח להבנה של החברה והשינויים העוברים עליה'.⁹ כאן, כלשון כותרת קובץ אחר שכולו פרי עטה של מרגלית שילה, מצוי אתגר המגדר: להשפיע על הסיפור הכללי שעוצב, גובש, התהווה וסוגגן בידי גברים, ולהציע לו דרכים חדשות להתנסח ולהישמע.¹⁰ בתוך כך נרמז לקוראים ראשיתו של ציר הזמן שבו עוסק מגדר בישראל: תחילת שנות השמונים של המאה התשע־עשרה, דווקא לא ברוח גישתה של שילה במאמר אחר שלה, שבו היא במובן מסוים קוראת תיגר על הפריודיזציה המקובלת, ומסמנת את העלייה השנייה כנקודת פתיחה.¹¹

על פי כותרת המשנה, מגדר בישראל עוסק גם בתקופת היישוב, ולדגע נדמה שמדובר ביישוב העברי המאורגן בפלשתינה־א"י שהקמתו מתוארכת לשנות העשרים, אך במבוא מדובר דווקא על 'שנות המנדט'.¹² כך או כך, שינוי זה בהבנת ההיסטוריה מאפשר גם הכרה במורכבותו של ציבור הנשים בכלל ובאלמנטים המבדילים קבוצות בו, למשל

5 יוסי בן-ארצי, 'האם שינוי חקר נשים ומגדר את יחסנו להבנת ההיסטוריה של העלייה וההתיישבות?', בתוך: שילה, קרק וחזן־רוקם (עורכות), *העבריות החדשות*, עמ' 26-44.

6 דבורה ברנשטיין, 'חקר נשים בהיסטוריוגרפיה הישראלית', שם, עמ' 7-25.

7 בילי מלמן, 'מן השוליים אל ההיסטוריה של היישוב: מגדר וארץ ישראליות (1890-1920)', ציון, שנה סב, חוב' ג (1997), עמ' 243-278.

8 Joan Wallach Scott, 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis', *American Historical Review*, Vol. 91, No. 5 (1986), pp. 1053-1075; ג'ואן וולך סקוט, 'מגדר: קטגוריה שימושית לניתוח היסטורי', בתוך: דלית באום ואחרות (עורכות), *ללמוד פמיניזם: מקראה*, בני ברק 2006, עמ' 327-356.

9 שילה וכ"ץ, 'מבוא', עמ' 1.

10 מרגלית שילה, *אתגר המגדר: נשים בעליות הראשונות*, תל-אביב 2007.

11 מרגלית שילה, 'מתפיסה "מושבית" לתפיסה "יישובית כללית"', ציון, שנה נז, חוב' א (תשנ"ב), עמ' 65-88.

12 שילה וכ"ץ, 'מבוא', עמ' 2.

ניצולות השואה. הכרה זו מתווה דרך למחקרים מגדריים העוסקים בקבוצות אלה. כך, למשל, במסגרת ששרטטה הנרייט דהאן-כלב למחקר בנושא, מאמרה 'נשים מזרחיות: זהות והיסטוריה' בספר העבריות החדשות הוא גם קול קוראת למחקרים בנושא נשים מזרחיות,¹³ אך מתקבל הרושם כי לא קיבל את המקום הראוי לו בשני הכרכים של **מגדר בישראל**. המאמרים בקובץ **מגדר בישראל** תורמים לשני השלבים: הן חשיפת פרקים חשובים בהיסטוריה של הנשים בארץ, ה'הֶרְסְטוֹרִי' (herstory) בהתגלמותו, והן במבט על החברה באמצעות דיון בנשים ובגברים על תפקידיהם, מקומם, מעמדם ותפקודם כאמצעי ייצוג. עם זאת, כפי שהצביעה מלמן במאמרה על 'היסטוריה של נשים והיסטוריה של מגדר בישראל', התמונה מורכבת יותר: מחקר מגדרי אינו מחליף היסטוריה של נשים. שני אלה צמחו זה לצד זה.¹⁴ נראה שהקובץ מקיף את שניהם. זה ניכר לא רק בבחירת הנושאים אלא גם בהחלטותיהן של המחברות על אופן הטיפול בנושאים אלה. במאמרה על מפגשים בין נשים יפה ברלוביץ עוסקת בנשים בעלייה הראשונה ובעלייה השנייה כאחת (עמ' 369-408), ולא משתמשת בקטגוריה המוכרת לאבחנה ולהבדלה בין יהודים ליהודיות שבאו לארץ ממניעים יהודיים-לאומיים לפני 1904 ואחריה. בדרך כלל הגברים אינם חלק מהסיפור. על רקע זה בולט במיוחד מאמרה של סיגל ברקאי, 'הבונקר בתיאטרון', המתייחס לחברה ולתרבות הישראלית על היבטיה הסטראוטיפיים, ולתמונת הראי לדימוי הצברי בדמותו של הגבר המזרחי דווקא (עמ' 471-496), כמו גם בעיסוקו בתקופה מאוחרת יחסית, עד שנת 2009. דומה שאין מאמר מתאים יותר לפתיחת הקובץ מזה של טליה פפרמן, 'שתיקה של אישה מדברת' (עמ' 23-49), העוסק באוטוביוגרפיה של הניה פקלמן, **חיי פועלת בארץ**, ועניינו הן נשים והן מגדר. מחד גיסא, דיון בסיפור חריג מאוד בנוף ההיסטוריה של היישוב – פועלת שאיבדה את בתה ואיבדה עצמה לדעת; מאידך גיסא, סיפור חיים של אישה שכמעט כל פרק בו מאפיין ומבטא את בעיותיהן ומצוקותיהן של כלל הנשים ביישוב, לרבות נשים ידועות יותר, כמו שרה מלכין (עמ' 31), מרים ברץ (עמ' 40) ורבקה כצנלסון (עמ' 35). במהלך המאמר מתגלה כי חריגותה של פקלמן היא במידה רבה מראית עין. בתוך כך משורטטים קווי המיתאר לקובץ כולו, המניח שהשוויון בין המינים הוא מיתוס, מקיף מקורות שיעקרום וחשיבותם בסיפור ההיסטוריה 'מלמטה' ומציג את המורכבות של הדיכטומיה האופיינית למחקר מגדרי, בין השתיקה לדיבור. 'הניתוח ההיסטורי העוסק בהיווצרות הקול הנשי ובתפקידה של השתיקה בתוכו ממחיש כי בין הדיבור לשתיקה מרחב של זיקות הדדיות', מסכמת פפרמן. 'מתוך מרחב זה אפשר להעלות מן העבר נוכחויות היסטוריות רבות, שתרומתן תחרוג משימור התנסויות ותתרם להמשגה מחדש של השתיקה לא כאישוש לאי-הקיום הנשי, אלא כמקור לפרקטיקה אקטיבית המכוונת לשינוי השיח' (עמ' 49). אפשר להרחיק ראות ולמצוא בדמותה של פקלמן גם מרכיב מייצג של מחקר מגדרי שלא

13 הנרייט דהאן-כלב, 'נשים מזרחיות: זהות והיסטוריה', **העבריות החדשות**, עמ' 45-60.

14 בילי מלמן, 'היסטוריה של נשים והיסטוריה של מגדר בישראל', **ציון**, שנה עד (2009), עמ' 246-247.

פעם, כלשונה של פפרמן, לא נכתב מנקודת המבט של הקורבן אלא מנקודת המבט של המאשימה, שחתירתה נגד הקיים מניעה את הדיבור ואת הניסיון להשפיע עליו (עמ' 46). בקיצור, מביטות אחורה בזעם אך קדימה בתקווה, כשם בתה של פקלמן, שמתה בינקותה. המחקרים החדשים המביטים על ההיסטוריה מנקודת המבט של המגדר ממשיכים לעסוק בנשים שבחרו במקצועות המקובלים, כמאמר הקלישאה, על האם היהודייה בעבור בנה, שהם רפואה ומשפטים (בשער השלישי, 'פרופסיונליזם ומגדר'), ופחות במימשל ובמוסדות ציבור אחרים. כאשר עומדת במרכז דמות ציבורית ידועה, בא העיסוק מזווית מקורית, כמו מאמרה של עינת רמון על עדה פישמן-מימון ("המאור שביהדות" באספקלריה פמיניסטית', עמ' 731-770). אולי היעדרה של גולדה מאיר, אחת מאבני הנגף של ההכרה וההכנה כי השוויון בין המינים בחברה הישראלית הוא מיתוס, מי שמהווה יותר מכול לא־דוגמה מייצגת,¹⁵ שבחריגותה הייתה לסמל למעמדן של נשים יהודיות בישראל ולמקומן בחברה דה פקטו, היא בשורה טובה. הנה לפנינו מחקרים שלא מעמידים במרכז נשים יוצאות מהכלל; עניינם נשים מן השורה ואף מן השוליים, כמו זה של תמי רזי על אמהות ובנות עזובות בתל־אביב בשנות השלושים והארבעים (עמ' 140-169). המאמרים גם בוחנים התארגנות ציבורית בהקשר פנימי, למשל בעולם העבודה.¹⁶ כך בשער הרביעי, שעניינו 'התארגנות נשית – יתרונותיה ומחיריה' (במקום מחיר אולי כדאי היה לכתוב: גבולותיה, ובכך לרמוז למושגים 'מרחב' או 'תחום'), ובמאמר של עינת לחובר בנושא עיתונות הנשים המסחרית בימי מלחמת ששת הימים (עמ' 545-579).

מאמרה של לחובר מתבסס על קורפוס מקורות שעל פי רוב לא זוכה לתשומת לב, ובמקרה הרע ננקט כלפיו יחס של זלזול: עיתונות הנשים המסחרית. זאת על אף הפופולריות שלו, נוכחותו המתמדת בעיתונות הישראלית (כמעט בכל עיתון יומי – מפלגתי, בלתי תלוי, מסחרי – נרפס בקביעות מדור לנשים) והשתתפותו בעיצוב הזהות הישראלית על היבטיה הסטראוטיפיים. בדומה למחקרים אחרים שעניינם מצבן של נשים בעתות חירום, במיוחד מלחמה, גם לחובר, המתמקדת בימי מלחמת ששת הימים והמשרטטת מודלים של נשיות בעיתוני הנשים לאשה ואת, מגיעה למסקנה שבימים כאלה לעתים נפרצים גבולות המגדר, אך פריצה זו היא חלקית וזמנית (עמ' 573). טקס הכתרת מלכת היופי של לאשה אמנם 'נצבע בצבעי חאקי וכחול לבן, והאירוע הנשי־אזרחי נהפך לחגיגה גברית־צבאית' (עמ' 560), אך באורח לא פרוקסלי הוא אינו מרמז על בשורה של שוויון אלא על המשך היעדרו. למלכה נבחרה חיילת, שהוצגה כך גם כשייצגה את ישראל בתחרות היופי העולמית, 'מיס תבל' (עמ' 562). לא הייתה זו מלכת היופי הראשונה שיצאה לייצג את ישראל בזמן

15 אניטה שפירא, 'גולדה: נשיות ופמיניזם', ישראל, חוב' 3 (2003), עמ' 61.

16 דפנה יורעאלי, 'המיגדר בעולם העבודה', בתוך: הנ"ל ואחרות (עורכות), מין מגדר פוליטיקה, עמ' 167-215.

מלחמה. רשמים דומים ניכרו גם בימי מלחמת סיני, כשהשתתפה רינה וייס, סגנית מלכת היופי של ישראל לשנת 1956, בתחרות 'מיס עולם' ושבה 'כדי להתגייס לצה"ל'.¹⁷ מאמרה של לחובר מצטרף למחקרים המוכיחים שעיתונות הנשים היא מקור חשוב בחקר תולדות החברה הישראלית, הפותח לא רק צוהר (עמ' 575) אלא שער להבנת תהליכים שחלו בה. במובן זה בכוחם של מדורי הנשים בעיתונות היומית להעשיר את התמונה, ודאי את דגם 'הנשיות העצמאית' הנזכר במאמר המתייחס לגאולה כהן ולשולמית אלוני. אמנם גם ביטאוני הרביזיוניסטים (גם בתרות היה מדור לנשים) נותרו בשוליים, אך במקרה של אלוני, שגם כתבה לדבר הפועלת, חוסר ההתייחסות לביטאון נשים מרכזי זה ניכר. השלמת משהו מן החסר הזה נמצא במאמרה של בת-שבע מרגלית-שטרן, 'בין "חוק הטבע" ל"דין התנועה": אימהות ואל-אימהות בחברה הציונית בארץ ישראל (1920-1945)', שטיפלה בנושא דבר הפועלת גם בספרה גאולה בכבלים.¹⁸ היא מדגימה את חשיבותו של ביטאון הפועלות כמקור, אף על פי שהמערכת שלו לא הסתירה את זיקתה האידאולוגית והתנועתית והתאימה יותר להגדרה של עיתון פועלים ופחות להגדרה של עיתון נשים. בתום הקדמה ארוכה וחשובה, ובה הפניות למחקרים בנושא מרכזיותה של האמהות בפרויקט בניין אומה, כולל הישראלית, מזהה מרגלית-שטרן בקרב ציבור הנשים בארץ שלוש עמדות בנושא האמהות, שכולן מדגישות את מרכזיותה בחיי נשים בארץ: ה'מסורתית', ה'מתקדמת' וה'מהפכנית'. לא בכדי הוסיפה להן גרשיים, שכן גם ה'מהפכניות' אינן מעמידות את מרכזיותה של האמהות על ראשה, אלא מעצימות אותה בדרכן. מרגלית-שטרן מראה שהסובלנות כלפי אמהות שלא מימשו את ייעודן בצורה מספקת הייתה מועטה (עמ' 196). מעניין במיוחד החלק האחרון של המאמר, העוסק בתכנון המשפחה (עמ' 191-196). לבד מהחשיבות בטיפול בנושא מתגלה כי כאן דווקא תפקדה מערכת דבר הפועלת יותר כעיתון נשים ופחות כעיתון פועלים, ובדומה למדורי הנשים בעיתונות היומית ולשבועון לאשה עסקה בנושאים כמו הריון, לידה ואמהות במסגרת שאלות קיומיות, פרקטיות, יומיומיות, פרטיות, ולא רק אידאולוגיות, ציבוריות.¹⁹ נושא האמהות משולב בקובץ כולו, ובאופן מובהק בשער 'אימהות ומדיקליזציה', וגם בלשון, במאמרה של צפורה שחור-רובין על ד"ר בת שבע יוניס-גוטמן (עמ' 231-262), הדן בסיפורה של רופאה ציונית כ'אם טיפוס'. על רקע זה, ובהנחה שאין טעם לחפש ממד חתרני במבוא לקובץ, חבל שהעורכים בחרו לפנות ל'קורא' ולא לקוראים.²⁰

17 שרון גבע, אל האחות הלא ידועה: גיבורות השואה בחברה הישראלית, תל-אביב 2010 (להלן: גבע, אל האחות), עמ' 11, 163-165.

18 בת-שבע מרגלית-שטרן, גאולה בכבלים: תנועת הפועלות הארץ-ישראלית 1920-1939, ירושלים 2006, עמ' 156-171.

19 גבע, אל האחות, עמ' 18-19.

20 שילה וכ"ץ, 'מבוא', עמ' 1.

הקובץ מגדר בישראל מציג מחקרים חדשים, ואפשר ללמוד ממנו גם על המגמות המנחות היום את המחקר המגדרי בתחומי הידע השונים, בעיקר במדעי הרוח. מעיון בכותרותיהם של כמה מאמרים אפשר ללמוד שהעיסוק בציבור הנשים הדתי-לאומי ובציבור הנשים החרדי עולה ופורח. כך החל במאמרה של לילך רוזנברג-פרידמן על מנהיגות ציוניות-דתיות בתקופת היישוב ('שמרנות פורצת דרך', עמ' 409-438), דרך מאמרה של רבקה גריה בן-שחר על שיח הצניעות במדורי הנשים בעיתונות החרדית (עמ' 580-622), ומאמרו של יצחק הרשקוביץ על מעמד האישה בחברה החרדית (עמ' 623-647), ועד למאמרו של אילן פוקס על הרב שמעון רוזנברג והפמיניזם התרבותי (עמ' 771-789). העיסוק בנשים מזרחיות נעשה דרך המשקפיים של יוצאות מזרח אירופה (דפנה הירש, 'המדיקליזציה של האימהות: יחסים אתניים וחינוך אימהות מזרחיות לטיפול "הגייני" בתינוק בתקופת המנדט', עמ' 106-139). על רקע זה בולט לטובה ומסקרן במיוחד מאמרו של ענבל סיקורל ורחל שרעבי על עבודת הסומכות במרכזי הקליטה של עולי אתיופיה (עמ' 790-815). רק מאמר אחד עוסק בניצולות השואה (ליאת שטייר-לבני, 'הגלות המשולשת: דימויה של ניצולת השואה בקולנוע העלילתי הישראלי', עמ' 497-520), ואף מאמר אינו מעמיד במרכז נשים לא-יהודיות. באופן טבעי המאמרים העוסקים במעמד האישה בדור האחרון מעטים, ודאי אלה המתייחסים למצבה המשפחתי לאו דווקא כאם, בפועל או בפוטנציה, אך מוארים בזווית חדשה, כמו במאמרה של ענת הרסבט על חוק המזונות בשנות השבעים (עמ' 651-680), נושא שבוודאי יהיה רלוונטי לחוקרות העתיד שתעסוקנה בהיסטוריה של המשפחה בישראל.

מכיוון שהאסופה מגדר בישראל שרואה אור ב-2011 מציגה עצמה כממשיכת דרכו של הקובץ העבריות החדשות משנת 2001, אולי ראוי היה לשלב בה קריאה משלה לאסופת מחקרים ממשית או מטפורית שתפורסם ב-2021 תחת כותרת כמו 'מחקרים חדשים ביישוב ובמדינה', בלי לציין שמדובר במחקרים מגדריים ואפילו לא בהיסטוריה של נשים. מותר לקוות גם שהכריכה של אסופה עתידית זו לא תעוטר כמגדר בישראל, בעלה תאנה.